

İNSAN HAKLARI

HUMAN RIGHTS

Yıldırım TORUN*

Özet

İnsan Hakları, siyasal sistemlerin monarşi ya da aristokrasiden demokrasiye doğru evrildiği dönemde ortaya çıkmış ve insanın sırf insan olması hasebiyle sahip olduğu hakları tanımlamak üzere kullanılan doğal haklar öğretisinin bir uzantısı olarak günümüze kadar gelmiştir. Temeli doğal haklar öğretilerine dayanmasına rağmen insan hakları günümüzde uzun bir normlar listesini kapsamına dâhil etmiş durumdadır. İnsan Haklarının, bireyi öncelemesi ve gerek toplum gerekse devlete karşı bireyi ve onun temel ve doğal haklarını muhafaza etmesi hasebiyle bireylerin devlete karşı siyasi bir talebi olduğu sıkça zikredilmektedir. Günümüzde insan haklarına dayalı bir devletin tercih edilebilir bir siyasal sisteme sahip olduğu düşünülmekte ve insan haklarının korunması ve geliştirilmesi için çaba harcanması gerektiği sürekli tekrarlanmaktadır. Peki, bunun için yapılması gereken nedir? İnsan Haklarını hukukî bir buyruk olarak mı yoksa ahlâkî bir buyruk olarak kabul edip içselleştirmek mi? Hangisi insan haklarının gerçek anlamına kavuşmasına ve insanlığa yaraşır bir şekilde uygulanmasına zemin hazırlar?

Anahtar Kelimeler: Demokrasi, özgürlük, doğal haklar, eşitlik

Abstract

Human rights appeared at a time when the political systems have begun to change from monarchy or aristocracy into democracy and have continued to exist so far as the extension of natural rights doctrine, which is used to define the rights human beings have solely because of the fact that they are human. Although it is based on the doctrine of natural rights, human rights has now included a long list of norms. It is often suggested that human rights is a political will of individuals directed towards the

*Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü

state since it gives priority to individual and protects his/her basic and natural rights. It is today thought that a state based on human rights has a preferable political system and the fact that efforts must be made 'to protect and develop human rights is continually emphasized. But what must be done fort that? Should human rights be regarded as a legal order or internalized after having been regarded as an ethical one?

Key Words: *Democracy, freedom, natural rights, equality*

Günümüz dünyasının yükselen değerlerinden biri olarak görülen “insan hakları” düşüncesi, demokratik yönetim biçiminin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmektedir. Demokrasi ve insan hakları kavramları bu anlamda, gerek birbirlerini tamamlaması gerekse birbirlerine olan etkileri bağlamında karşılıklı bir ilişki içerisinde dirler. Bir yandan demokrasi, insan haklarını kapsamına dâhil ederken, diğer yandan bu ilke demokrasinin olmazsa olmazı haline gelmiştir. Dolayısıyla günümüzün yükselen değerlerinden biri biçiminde kabul edilen insan hakları düşüncesinin, bir başka yükselen değer olan demokrasiyle aynı zemin üzerinde tartışılması ve aralarındaki ilişki çerçevesinde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Demokrasi ve insan hakları, birbirine oldukça yakın ve genellikle de doğrudan bir şekilde bağlantılı olan iki kavramdır. Demokrasi, siyasal bir rejim olarak, insan hakları düşüncesinin tesis edildiği ve uygulandığı bir düzenin adıdır. Buna karşın insan hakları, bir doktrin olarak demokratik düzene düşünsel anlamda zemin teşkil eder. Uygulama ve kuram bağlantısı, demokrasi ile insan hakları kavramları arasında en açık biçimde belirginlik kazanır. Demokrasi, geçmişten başlayarak günümüze intikal eden insan hakları düşüncesinin temelleri üzerinde doğmuştur. İnsan hakları düşüncesinin demokrasinin düşünsel zeminini oluşturmasına benzer şekilde, demokrasi de insana ve insanlığa bağlı temel hakların gerçekleştirildiği ve güvence altına alındığı bir siyasal düzeni sembolize etmektedir. Dolayısıyla bu iki kavramın birbirleriyle olan ilişkisinin ne olduğuna yönelik bir sorunun cevabı; aralarındaki bağlılığın sarsılmayacak derecede güçlü olduğu şeklindedir.¹

Yaklaşık iki bin beş yüz yıl öncesinde bir şehir devleti olan Atina’da tecrübe edilmiş bir sistem olarak ortaya çıkan demokrasi, günümüze gelinceye

¹ Anıl Çeçen, *İnsan hakları*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 57

kadarki süreç içerisinde geçirdiği değişimlerle bugünkü halini almıştır. Başlangıçta doğrudan demokrasi şeklinde işleyen sistem günümüze gelindiğinde mevcut şartların da etkisiyle temsili demokrasi şeklinde evrilmiştir. Modern demokrasi şeklinde adlandırılan günümüz demokrasisi ise, insan hakları ilkesinin varlığını şart koşar hale gelmiştir. Demokrasi açısından ayrıncı bir nitelik olarak görülen anayasacılık düşüncesi ve bu bağlamda değerlendirilebilecek olan anayasal devletin temel nitelikleri göz önüne alındığında, insan hakları düşüncesinin demokratik siyasal sistemler açısından önemli bir parametre olduğu görülmektedir.

Peki, insan hakları nedir?

İnsan hakları düşüncesi, bireyin temel ve doğal haklarının güvence altına alınması yoluyla devletin sınırlandırılması düşüncesine hizmet eder. Bu yüzden insan hakları talebinin, bireylerin devlete karşı siyasî bir talebi olduğu söylenebilir. Eşitlik ilkesine dayanan insan hakları düşüncesi, dinî, etnik, siyasî farklılıklarına rağmen hiçbir insanın ayrıma tâbi tutulamayacağını ifade eder. Bu anlayışın hukuk devletiyle ilişkisi göz önüne alındığı zaman görülebileceği gibi, insan haklarına dayanmayan bir devlet "hukuk devleti" değildir.² Sonuç olarak insan haklarını, dinî, etnik, felsefî vb. farklılıklarına rağmen her insanın sırf insan olması sebebiyle bir değeri olduğu ve sahip olduğu haklarının dışarıdan gelebilecek –özellikle siyasî otorite- her türlü müdahaleye kapalı olduğunu savunan bir görüş şeklinde tanımlamak mümkündür.³ İnsan hakları, kişilerin insan olmalarından dolayı sahip oldukları haklardır. Temelde özgürlük ve güvenlik olan bu haklar olmazsa ortaya çıkacak olan düzen insani bir düzen değildir. Bu haklar, devrolunamaz, zorunluluktan bağımsız, herhangi bir rol ile tanımlanamaz niteliktedirler.⁴

Bir insan hakkına sahip olmak için kişi, bir insan varlığı olmaktan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymaz. İnsan olarak doğmaktan başka hiçbir şey yapmasına da gerek yoktur. Dolayısıyla insan hakları doğuştan kazanılan haklardır. İnsan hakları evrenseldir, zira bütün insanlar eşittir ve Yaratıcı onlara insan olarak sahip oldukları temel haklar bağışlamıştır, rengi, cinsiyeti,

² İsmet Giritli, Hasan Atilla Güngör, *Günümüzde İnsan Hakları*, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 9-13

³ Mustafa Erdoğan, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Liberte Yayınları, Ankara, 2004, s. 56

⁴ Katerina Dalacoura, *Islam, Liberalism and Human Rights*. London, , GBR: I. B. Tauris & Company, Limited, 1998. p 6.

milliyeti ya da dinine bağlı olmaksızın. Donnelly'nin de işaret ettiği gibi, insan hakları, sadece bireylerin haklarıdır. İnsan hakları açısından kişiler birer birey olarak tanımlanır ve bireylerin taleplerine toplum ya da diğer sosyal grupların taleplerinden daha fazla *prima facie* öncelik verilir.⁵

"İnsan haklarının temeli nedir?" sorusunun cevabı ise, doğal haklar öğretisidir. Zira doğal haklar öğretisinin, çağdaş insan hakları doktrininin temelinde yer aldığı düşüncesi yaygın bir kabuldür. İnsan hakları terimi, genel olarak Locke ve haleflerinin doğal haklar olarak adlandırdığı ilkeler temelinde ele alınmıştır. İnsana ait olan bu haklar, doğaldır ve onların kaynağı da insan doğasıdır.⁶

İnsan haklarının temelinde yer aldığı düşünülen doğal haklar ise, şu niteliklerle karakterize edilebilir:

1- Doğal haklar, insanların var oluş itibarıyla sahip olduğu ve hiçbir şekilde devredemeyeceği ve vazgeçemeyeceği haklardır.

2- Doğal haklar, bireyle birlikte var olduğu içindir ki, toplumdan bağımsızdır ve bundan dolayı da toplum tarafından belirlenemez.

3- Doğal haklar evrensel bir nitelik taşıması itibarıyla zaman ya da mekân ile sınırlanmaz.

4- Doğal haklar mutlak bir niteliği haiz olduğundan engellenemez ve geçersiz kılınmaz.⁷

Doğal haklar öğretisinden hareketle temellendirilen ve bugünkü halini alan insan hakları düşüncesi, günümüzde Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'nde belirtilen haklar haline gelmiştir. Evrensel insan hakları beyannamesi ise, insan toplumunun tüm üyelerinin eşit ve devredilemez haklarından bahseder ve bu kategoriye giren uzun bir normlar listesini belirler. Bu haklar;

1- Temel Haklar; adil yargılanma ya da keyfi tutuklamalardan bağımsız olma hakkını

2- Kişisel güvenlik ve otonomi hakları; suçlardan korunma, eylem özgürlüğü, mahremiyet ve düşünce ve din özgürlüklerini

⁵ G. B. Madison, *The Political Economy of Civil Society and Human Rights*, Routledge, New York and London, 1998, s. 15

⁶ Jack Donnelly, *Human Rights as Natural Rights*, *Human Rights Quarterly*, Vol: 4, No: 3. (Autumn, 1982), p. 391

⁷ İsmet Giritli, Hasan Atilla Güngör, *a.g.e.*, s. 15-16

- 3- Politik katılım hakkı; oy ve kişinin politik fikirlerini açıklama hakkını
- 4- Eşitlik hakkı, hukuk karşısında eşitliği
- 5- Ekonomik ve sosyal haklar, iyi standartlı yaşam, eğitim ve tıbbi bakım haklarını kapsamına dâhil eder.⁸

İnsan hakları düşüncesi, her bireyin belirli özgürlükler ve yararlar için kendisi ve toplumu üzerinde yasal haklara sahip olduğunu savunur. İnsan hakları mutlakdır; prima facie haklardır. Haklar genel olarak iki kategoride belirlenmiştir. Bunlardan sivil ve politik haklar, hayat ve fiziksel bütünlüğü; işkence, kölelik ve keyfi alıkoymaya karşı özgürlüğü; vicdan, din ve ifade özgürlüğünü, yönetime katılma ve oy haklarını vb. içerir. Diğer kategori ise, ekonomik ve sosyal hakları kapsar. Bunlar, temel olarak refah devletiyle ilişkilendirilir: Çalışma hakkı, tıbbi bakım, barınma, eğitim ve yeterli yaşam standardı edinme haklarıdır.⁹

“Tüm insanlar ve tüm uluslar için ortak bir kazanım standardı” olarak ilan edilen “İnsan Hakları Evrensel Beyanname’si’nin başlangıç kısmı, her birey ve toplumun her organının, Beyannameyi zihinlerde sürekli olarak tutmak için, eğitim ve öğretim yoluyla bu hak ve özgürlüklere saygıyı geliştirmek için gayret etmesi gerektiğini teşvik etmektedir.¹⁰

Tüm bu ifadeler ve insan haklarına yönelik yapılan tanımdan da anlaşılabilceği gibi, bireycilik, eşitlik ve özgürlük gibi temalar, gerek insan hakları gerekse onun uygulandığı zemin olarak liberal demokratik sistemlerde önemli bir yere sahiptir. Zira tanımda geçen, “İnsan hakları düşüncesi, bireyin temel ve doğal haklarının güvence altına alınması yoluyla devletin sınırlandırılması düşüncesine hizmet eder. Bu yüzden insan hakları talebinin, bireylerin devlete karşı siyasî bir talebi olduğu söylenebilir” türünden ifadeler, insan haklarının bireyci bir telakkiye sahip olduğunun ve gerek devlet gerekse topluma karşı bireyi önceliğinin göstergeleridir. İnsan hakları, bireyciliği merkeze almayı

⁸ James W. Nickel, *Are Human Rights Utopian?, Philosophy and Public Affairs*, Vol. 11, No. 3. (Summer, 1982), p. 246

⁹ Louis Henkin, *The Universality of the Concept of Human Rights*, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 506, Human Rights around the World. (Nov., 1989) p. 11

¹⁰ Charles P. Henry, *Educating for Human Rights*, *Human Rights Quarterly*, Vol. 13, No. 3 (Aug., 1991), p. 421

gerektiren bir yaklaşım olduğu için her insanın, sırf bir insan olması hasebiyle insan haklarının gerektirdiği muameleyi hak etmesi temel bir ilkedir. Hakların ve bu haklara dayanan taleplerin, sözü edilen haklara sahip olan kişinin denetiminde bulunması olgusu, bireyciliğin bir başka unsuruyla daha ilişkilidir. Her insan bir birey olduğu kadar hem bir devletin vatandaşı, hem de bir ailenin, bir toplumun ya da başka topluluk yahut birliklerin üyesi durumundadır. Bu gibi özgül topluluklara üye olmak, insanların çoğunun hayatının şekillenmesi ve anlamı bakımından en azından insan haklarının koruma altına aldığı evrensel bireycilik anlayışı kadar önemlidir.¹¹

Yine yukarıda geçen *"bireyin temel ve doğal haklarının güvence altına alınması..."* şeklindeki ifadelerden de bireyin en temel haklarından biri olan özgürlüğe vurgu yapıldığı görülmektedir. *"Eşitlik ilkesine dayanan insan hakları düşüncesi, dinî, etnik, siyasi farklılıklarına rağmen hiçbir insanın ayırma tâbi tutulamayacağını ifade eder"* sözü ise, insan haklarının bir başka ilkeye, yani eşitlik ilkesine ehemmiyet verdiğinin göstergeleridir. Bu açıdan liberal demokrasinin temel argümanları arasında yerini alan özgürlük ve eşitlik gibi temaların, insan haklarına da temel teşkil edecek nitelikte olduğu görülmektedir. Zira bunlardan özgürlük, insan haklarına kaynaklık eden doğal haklar öğretisinin en önemli unsurlarından biridir. Özgürlüğün nihaî önemi, kişiye başkalarına zarar vermemek koşuluyla kendisine ait bir eylem alanı sunmasından ileri gelir. Diğer bir argüman, eşitlik düşüncesi ise, kişilerin hukuk karşısında eşit birer insan olarak görülmelerinin teminatıdır.

Liberal demokratik sistem ve insan hakları öğretisinin özgürlük ve eşitlik gibi temalara verdiği bu önemin mesela faşist öğretiler açısından söz konusu olmadığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Faşist devlette önemli olan insanların eşitliği ve özgürlüğü değil, sosyal kuruluşlar içerisinde örgütlenerek disiplin ve otoriteye boyun eğmeleridir. Bireyin bir değer olarak ele alınmaması, onun yani insanın sosyal kuruluşlar içerisinde yerine getirdiği işlevler açısından değer kazanmasına neden olmuştur. Faşist devlet sisteminin Mussolini'nin ifadelerinde örneklenen özgürlük anlayışı, faşizmin tek bir özgürlük anlayışına taraf olduğu ve bunun da devletin özgürlüğü olduğu yönündedir. Bu bağlamda devlet- birey ilişkisi açısından bireyin devlete karşı özgürlüğünden bahsetmek söz konusu değildir. Faşist devlet modelinde

¹¹ A.g.e., s. 100

bireylerin varoluşsal haklarının olmadığı ve dolayısıyla devletin bu haklara müdahale etmesinin engellenemeyeceği genel bir kabuldür.¹²

İnsan hakları, kavram ve bugünkü içeriği itibariyle Batı'da ortaya çıkmış olan bir anlayışın ürünüdür. Ancak insan hakları düşüncesinin batı buluşu olmadığına yönelik iddialar da mevcuttur. Bu iddialar, Batılı olmayan çevrelerin insan haklarına ilişkin ortaya koydukları çağdaş tartışmalarda öne çıkan ortak bir özelliktir. Mesela Adamantia Pollis ve Peter Schwab, mevcut tüm toplumlarda insan hakları düşüncesinin var olduğunu, farklı kültürlere mensup olan ve farklı tarihi dönemlerdeki bütün toplumların insan hakları anlayışını sergilediklerini iddia etmektedirler. Yogindra Khushalani ise daha da ileri giderek, insan hakları kavramının köklerinin insan ırkının başlangıcına kadar geri götürülebileceğini ve günümüzde varolan tüm felsefi yaklaşımların insan haklarına bağlı olduklarını ifade etmektedir. Ancak bu türden iddialar, birçok yazarın insan hakları ile insan onuru kavramlarını yanlış bir biçimde eşanlamli kavramlar sayması ve birbirine karıştırmasından ileri gelmektedir. Bu durum ise, insan hakları için aslında var olmayan bir tarihsel ve kültürel evrensellik akla getirmektedir. Bu iki kavramın gerçekten de teorik anlamda yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Fakat insan onurunu insan haklarına yönelik düşünce veya uygulamalardan bağımsız bir tarzda gerçekleştirmeyi hedefleyen toplumların varlığı kadar insan haklarını bünyesine dâhil etmeyen çok sayıda insan onuru anlayışının da varolduğu unutulmamalıdır. Zira insan haklarının, bir kişinin sırf insan olması hasebiyle sahip olduğu haklar olduğu da hatırlanmalıdır. Sözleşmelerde belirtildiği gibi insan haklarının temelinde insan kişinin özünde mevcut bulunan onur vardır. İnsan hakları düşüncesi açısından her insan, topluma karşı bile ileri sürülebilecek olan bir takım vazgeçilmez ve devredilemez haklarla donanmış eşit ve değerli bir insandır. Alternatif insan onuru anlayışları ise, insan hakları düşüncesine karşı çıkacak ölçüye varmaktadır.¹³

İnsan haklarına ilişkin bu teorik analizin ardından insan haklarının pratik yönü ele alınacak olursa şu sonuçlara ulaşmak mümkündür.

İnsan hakları ifadesinin, bireyin sırf insan olduğu için sahip olduğu hakları tanımlamak üzere kullanılması, Tanrı'dan, toplumdan ya da devletten

¹² M. Hanifi Macit, *Faşizm ve Nazizm*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2007, s. 88- 89

¹³ Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, Türkçesi: Mustafa Erdoğan- Levent Korkut, Yetkin Yayınları, s. 57

bağımsız bir şekilde tasarlanan insan anlayışının merkeze alındığını gösterir. Şüphesiz gerek bu bağlamda ele alınan insan hakları düşüncesi, gerekse yukarıda ifade edilen biçimiyle insan modeli, modern batıya özgü fenomenler olarak ön plana çıkmaktadır. Rönesans'la birlikte geleneksel aristokrasiye karşı varolma mücadelesine girişen burjuvazinin özgürlük, eşitlik ve evrensellik gibi iddiaları içeren liberal demokratik sistemi tesis edebilme adına kurguladığı evrensel insan hakları öğretisi, bu anlamda liberal demokratik sistemin meşruiyet zeminini oluşturmuştur.¹⁴ Dolayısıyla liberal demokratik sistem, temel argümanlarını, özgürlük, eşitlik, (liberalizmin eşitlik anlayışı hukuksal eşitlikten ibarettir. Sosyal eşitliğe karşı fırsat eşitliğini benimser), bireycilik gibi temalar üzerine inşa ederek insan hakları doktrinini temele aldığı iddiasına yer vermiştir.

Burjuvazinin sermaye birikiminin önündeki engelleri bertaraf etmek ve sosyal / siyasal değişimi meşrulaştırmak adına doğal hukuk merkezli hayat, özgürlük, mülkiyet, eşitlik ve güvenlik gibi argümanları kullanarak liberal demokrasiyi ya da cumhuriyeti kurmasının ardından, aynı argümanları alt sınıfların yükselişini ve korunmasını engellemek için kullanması¹⁵ insan hakları düşüncesinin de artık farklı bir platforma kaymasını ve bu anlamda tartışmaya açılmasını gerektirmiştir. Zira insan haklarının temelinde yer aldığı iddia edilen insan onurunun günümüzde tam anlamıyla tesis edilip edilmediği, sıkça tekrarlanan bir soru halini almıştır. Ortaya atılan bu türden soruların çok da yabana atılır sorular olmadığı bilinmektedir. Özellikle insan hakları adına zulüm ve istismara meyleden devlet ya da toplumların fiilleri bu tartışmayı körükler mahiyettedir.

Bu noktada tartışılması gereken nokta, insan hakları anlayışının ahlâkî bir buyruk mu, hukukî bir buyruk mu olduğudur. İnsan haklarının hukukî bir yükümlülük olarak addedilmesi, bütün insanları kapsayıcı bir nitelikten ayrılması noktasına götürecektir. Ahlâkî yükümlülükler, motifleri içsel olan buyruklar iken, hukukî yükümlülükler, baskıya dayalıdır. Baskının varlığı ise, insan için istenmeyen bir eylemin varlığına delalet eder.¹⁶ Dolayısıyla insan hakları ve insan onuruna yüklenen anlamların ve bu iki değere ilişkin yükümlülüklerin içsel birer buyruk şeklinde kabul edilmesi gerekmektedir.

¹⁴ Neşet Toku, "Hangi İnsan Hakları, Hangi İnsan Onuru?", Sivil Toplum, 4 (13- 14), s. 7

¹⁵ A.g.e., s. 11- 12

¹⁶ A.g.e. s. 14

Dışsal baskıya dayalı hukukî yükümlülüklerin bu iki değere, gereken ehemmiyeti veremeyeceği, dahası hukukî bir yükümlülükten doğan zorlamaya maruz kalmaları hasebiyle kişilerin bu iki değere sahip çıkmaya zorlanmaları çok da anlamlı olmayacaktır. Hukukî korumanın gerekli olduğu, reddedilemez, ama bu hukukî dayanağın içsel bir ahlâkî buyrukla desteklenmesi, insan hakları anlayışını daha güçlü kılacaktır.

Tüm bu anlatımlar, insan onuruna ilişkin ahlâkî kabulün hukukî yükümlülük olarak insan onuru yaklaşımına nispetle tercih edilebilir bir mahiyet arz ettiğinin göstergeleridir. Dolayısıyla insan onuru ve bu minval üzere anlam bulan insan hakları değerlendirmelerinin ahlâkî zeminde meşruiyet kazanması gerektiğini göstermektedir.

İnsan onuru ve değerine yönelik anlayışın, evrensel nitelikli değerler olarak kabul edilmesi ve bunun pratiğe yansımaları, hayati bir önem arz etmektedir. Bunun için insan onuru ve değerinin önemsenmesi ve bu bağlamda insan haklarının sağlam bir zemin üzerine bina edilebilmesi için sözü edilen bu değerlerin içselleştirilmesi gerekmektedir. Böyle bir inşa, günümüzün yükselen değerlerinden biri olan insan haklarının gerçek anlamına kavuşmasına ve evrensel karakteriyle pratiğe dökülmesini de sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- ÇEÇEN, Anıl, *İnsan hakları*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2000
- DALACOURA Katerina, *İslam, Liberalism and Human Rights*, London, , GBR: I. B. Tauris & Company, Limited, 1998
- DONNELLY, Jack, *Human Rights as Natural Rights*, Human Rights Quarterly, Vol: 4, No: 3. (Autumn, 1982)
- DONNELLY, Jack, *Teoride ve Uygulamada Evrensel İnsan Hakları*, Türkçesi: Mustafa Erdoğan- Levent Korkut, Yetkin Yayınları
- ERDOĞAN, Mustafa, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Liberte Yayınları, Ankara, 2004
- GİRİTLİ, İsmet, GÜNGÖR, Hasan Atilla, *Günümüzde İnsan Hakları*, Der Yayınları, İstanbul, 2002
- HENKIN, Louis, *The Universality of the Concept of Human Rights*, Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 506, Human Rights around the World. (Nov., 1989)
- HENRY, Charles P., *Educating for Human Rights*, Human Rights Quarterly, Vol. 13, No. 3. (Aug., 1991)
- MACİT, M. Hanifi, *Faşizm ve Nazizm*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2007
- MADISON, G. B., *The Political Economy of Civil Society and Human Rights*, Routledge, New York and London, 1998
- NICKEL, James W., *Are Human Rights Utopian?*, Philosophy and Public Affairs, Vol. 11, No. 3. (Summer, 1982)
- TOKU, Neşet, *"Hangi İnsan Hakları, Hangi İnsan Onuru?"*, Sivil Toplum, 4 (13- 14)